

DROBNE PRACE I MATERIAŁY

Violetta Wiernicka

Łódź • Łódź

PRAWOSŁAWNA SPOŁECZNOŚĆ BRZEZIN SZKIC DO PORTRETU

SUMMARY

Orthodox community of Brzeziny. Sketch for a portrait

This text focuses on the hitherto unknown issue – Orthodox community of the town of Brzeziny, the capital of powiat under the same name from 1867 to 1914. It analyzes what social groups constituted Orthodox community putting particular stress on the government officials on powiat level as they and their policy had the most powerful influence on the lives of people of Brzeziny. The article also deals with the Orthodox church in Brzeziny.

KEYWORDS: Kingdom of Poland, Russians, orthodoxy, government officials, time of partition, orthodox church

STRESZCZENIE

Tekst koncentruje się na dotychczas mało znanym zagadnieniu – omówieniu prawosławnej mniejszości Brzezin, stolicy powiatu o tej samej nazwie w latach 1867–1914. Artykuł analizuje, z jakich grup społecznych składała się tamtejsza prawosławna mniejszość, jednocześnie kładąc szczególny nacisk na urzędników szczebla powiatowego. A to dlatego, że właśnie ta grupa miała największy wpływ na życie brzezinian. W tekście także zaprezentowano dzieje prawosławnej świątyni w Brzezinach.

SŁOWA KLUCZOWE: Królestwo Polskie, Rosjanie, prawosławie, urzędnicy, okres zaborów, cerkiew prawosławna

Powodem do podjęcia badań nad dziejami prawosławnych w Brzezinach jest brak jakichkolwiek gruntownych (naukowych, popularno-naukowych czy nawet popularnych) publikacji na temat osób tego wyznania w tym

mieście oraz istniejącej w nim prawosławnej świątyni, chociaż w ostatnich latach pojawiło się szereg prac na temat poszczególnych obiektów sakralnych w regionie łódzkim i społeczności zamieszkujących poszczególne miejscowości¹. Wzmianek o brzezińskich prawosławnych brakuje także w *Spacerowniku po rosyjskich śladach w Łodzi i województwie*². Anna Gawryszczak, autorka niepublikowanej pracy doktorskiej pt. *Społeczności małomiasteczkowe w guberni piotrkowskiej w latach 1870–1914*, obronionej na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego, ogranicza się do tezy, że prawosławna społeczność miasteczek tej guberni składała się głównie z urzędników i wojska oraz do stwierdzenia, że przedstawiciele tej mniejszości nie odgrywali większej roli w życiu owych miejscowości. W swojej pracy Gawryszczak zamieściła dane statystyczne na temat różnych wyznań w poszczególnych miejscowościach, całkowicie pomijając informacje o przedstawicielach wschodniego chrześcijaństwa nie tylko w Brzezinach, ale nawet w Piotrkowie Trybunalskim i Łodzi³. Z kolei Krzysztof Woźniak, współautor rozdziału *Brzeziny w czasach zaborów 1795–1918* w książce *Brzeziny: dzieje miasta do 1995 roku* ogranicza się do kilku danych statystycznych o prawosławnych w wyżej wymienionym okresie. W tym rozdziale brakuje też wzmianki o prawosławnej świątyni w Brzezinach – tzw. domowej cerkwi p.w. św. Tichona Zadońskiego – mieszczącej się w dawnym klasztorze OO. Bernardynów⁴. Jedyna

¹ Wybrane pozycje z tego zakresu tematycznego: P. Zubowski, *Cerkwie prawosławne Łodzi i regionu łódzkiego w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939)*, Białystok 2014; idem, *Cerkiew Przenajświętszej Bogarodzicy Maryi w Wieluniu: losy świątyni na tle losów innych cerkwi prawosławnych w okolicach Wielunia w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Rocznik Wieluński” 2014, t. 14, s. 277–288; J. Podolska, M. Jagiełło, *Spacerownik: rosyjskimi śladami po województwie łódzkim*, Łódź 2012; M. Pisarkiewicz, *Cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy*, „Posłaniec Bernardyński” 2002, nr 1, s. 10; idem, *Cerkiew prawosławna*, „Ziemia Łęczycka”, 6 VII 1990, nr 6/611, s. 8; M. Głowacka, *Cerkiew prawosławna w Piotrkowie Trybunalskim*, [w:] *Badania nad dziejami regionu piotrkowskiego*, z. 7, Piotrków Tryb. 2008, s. 17–26; S. Romańczuk, *Prawosławni w Łodzi*, „Między Wschodem a Zachodem” 2010, t. 2, s. 133–136; A. Kobalczuk, *Była cerkiew? Śladami historii*, „Tomaszowski Informator Tygodniowy”, 16 III 2012, nr 11 (1130); M. Łapa, *Kościół prawosławny w Łodzi do wybuchu I wojny światowej*, [w:] *Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1914 roku*, red. K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, Łódź 2014, s. 257–283; V. Wiernicka, *Prawosławni w Łodzi*, Łódź 2015; eadem, *O cerkwi św. Olgi*, „Przegląd Prawosławny” 2015, nr 2 (356); eadem, *Cerkiew garnizonowa*, „Przegląd Prawosławny” 2015, nr 5 (359), s. 61–64; eadem, *Prawosławni w Łodzi*, [w:] *Na wspólnym podwórku. Łódzki tygiel kultur i wyznań*, red. A. Walaszczyk, Łódź 2017, s. 150–175; K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w latach 1860–1914*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia” 1988, t. 32, z. 2, s. 141–169. Opracowania doczekała się kaplica grobowa prawosławnej rodziny von Tollów w Uniejowie, *vide*: M. Zdyb, *Kaplica grobowa rodziny Tollów jako przykład prawosławnego dziedzictwa w województwie łódzkim*, „Biuletyn Uniejowski” 2017, t. 6, s. 225–236.

² J. Podolska, M. Jagiełło, *op. cit.*

³ A. Gawryszczak, *Społeczności małomiasteczkowe w guberni piotrkowskiej w latach 1870–1914*, Łódź 2016 [praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dra hab. Jarosława Kity na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego], s. 157–159.

⁴ K. Woźniak, *Brzeziny w czasach zaborów 1795–1918*, [w:] *Brzeziny: dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Badziak, Brzeziny 1997, s. 224–225.

– jednozdaniowa – informacja o tamtejszej świątyni pochodzi z książki *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce 1815–1915* – „Cerkiew Św. Tichona Zadońskiego w budynku urzędu powiatowego wyświęcona 16 lutego 1889 roku (...)”⁵.

Aby przedstawić – choć w ograniczonym zakresie – ich dzieje, korzystaliśmy ze zbiorów Archiwum Państwowego w Łodzi, głównie z zespołów: Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego i Rząd Gubernialny Piotrkowski. Kolejne wykorzystane źródła to „Pamjatnyje kniżki Pietrokowskiej gubernii” (lata 1872–1914)⁶, „Chołmsko-Warszawskij Eparchialnyj Wiestnik” i dokumenty przechowywane w archiwum parafii p.w. św. Aleksandra Newskiego w Łodzi. Niestety w czasie I wojny światowej zostały zniszczone akta miasta Brzeziny obejmujące interesujący nas okres⁷, co w znacznym stopniu utrudnia rekonstrukcję życia tej mniejszości. Jeśli chodzi o zespół Zarząd Powiatu Brzezińskiego, to zachowało się jedynie 6 jednostek⁸.

Grupa osób wyznania prawosławnego pojawiła się w mieście w 1867 r.⁹, w wyniku reformy administracyjnej przeprowadzonej po stłumieniu powstania

⁵ K. Sokoł, A. Sosna, *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce 1815–1915*, Moskwa 2003, s. 160.

⁶ „Pamjatnyje Kniżki” poszczególnych guberni słusznie uważa się za „biblię biurokracji”, gdyż pozwalają one prześledzić obsadzenie poszczególnych stanowisk w urzędach różnych szczebli, ruchy kadrowe, procesy socjologiczne zachodzące w tej czy innej guberni lub w tym czy innym urzędzie. Nie można jednak uznać zamieszczonych w nich danych za w 100% kompletne, wiarygodne i w pełni miarodajne, choć są one nadzwyczaj cennym źródłem wiedzy. Po pierwsze, podczas pracy nad tekstem odkryliśmy, że na chwilę obecną brakuje Pamjatnych Kniżek Pietrokowskiej Gubernii z następujących lat: 1873, 1875, 1876, 1879, 1881, 1892, 1894, 1895, 1896, 1897, 1900, 1901, 1902, 1905, 1908, 1909, co może wpływać na wiarygodność podawanych przez nas danych. Po drugie, czasami – jako to zostanie pokazane poniżej – dane z „Pamjatnych Kniżek” mogą nie zgadzać się z informacjami zawartymi w aktach osobowych (*formularnych spiskach*) urzędników. Po trzecie, materiały do „Pamjatnych Kniżek” gromadzono z rocznym wyprzedzeniem, więc znajdujące się tam dane mogły być już niezgodne ze stanem faktycznym w chwili kiedy je wydawano. Uznaliśmy jednak korzystanie z tego źródła za w pełni zasadne w przypadku danego tematu, który nigdy dotychczas nie był omawiany, a więc „Pamjatnyje Kniżki” – choć nie zawsze doskonałe – są w stanie zobrazować w poważnym stopniu strukturę warstwy urzędniczej Brzezin.

⁷ „Zostały [one – V.W.] w czasie wojny [I światowej – V.W.] doszczętnie spalone lub zrabowane” – o tym w r. 1922 raportował ówczesny starosta brzeziński Z. Bobiński. *Vide*: Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Oddział w Tomaszowie Mazowieckim, Akta miasta Tomaszowa, sygn. 420, k. 13.

⁸ https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol?p_p_id=Zespol&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&_Zespol_javax.portlet.action=zmienWidok&_Zespol_nameofjsp=jednostki&_Zespol_id_zespolu=72024 (dostęp: 31.05.2020).

⁹ Ale pierwsze osoby tego wyznania pojawiły się w Brzezinach jeszcze w okresie międzypowstaniowym. Byli to żołnierze z jednostek armii rosyjskiej stacjonujących w Królestwie Polskim po stłumieniu powstania listopadowego. Na przykład w latach 1839–1840 w mieście kwaterowały poszczególne bataliony Nowoingermalandskiego pułku piechoty, którego sztab znajdował się w Piotrkowie Trybunalskim, *vide*: M. Kulik, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach*

styczniowego i mającej na celu ostateczną likwidację resztek autonomii Królestwa Polskiego oraz jego całkowitą unifikację z Cesarstwem¹⁰. Ukaz carski *O reorganizacji administracji Królestwa Polskiego* wydany 19/31 grudnia 1866 r. wszedł w życie 1/13 stycznia 1867 r. i zwiększył liczbę guberni z 5 do 10, a liczbę powiatów z 39 do 85¹¹. Z dniem 1 stycznia 1867 r. utworzono gubernię piotrkowską ze stolicą w Piotrkowie. Jednym z jej powiatów był właśnie brzeziński z siedzibą w Brzezinach. W jego skład weszły miasta: Brzeziny, Stryków, Głowno, Będków, Ujazd, Tomaszów, Jeżów oraz gminy wiejskie: Bratoszewice, Dobra, Niesułków, Dmosin, Mroga Dolna, Lipiny, Gałków, Katarzynów, Łaznów, Ciosny, Łazisko, Biała, Bedoń, Popień¹².

Celem reformy była depolonizacja¹³ urzędów państwowych Królestwa, wskutek której urzędników Polaków mieli zastąpić ich prawosławni odpowiednicy przybywający z Cesarstwa. Aby zachęcić mieszkańców Imperium do przyjazdu do obcego im Królestwa Polskiego, wprowadzono liczne ulgi, m.in. szybsze awanse zawodowe, możliwość kształcenia dzieci na koszt państwa lub dopłaty na nie po osiągnięciu przez potomków 9 roku życia, dodatki do pensji¹⁴. Wyznawcy

1815–1856, Warszawa 2019, s. 81–82. Ale przed rokiem 1867 w mieście nie mieszkali prawosławne osoby cywilne, cf. K. Woźniak, *op. cit.*, s. 224.

¹⁰ Kwestia reformy 1867 r. i jej skutków została już wielokrotnie omówiona, *vide*: G. Smyk, *Zasady funkcjonowania rosyjskiego modelu biurokratycznego w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2009, t. 6, cz. 2, s. 407–414; idem, *Administracja publiczna Królestwa Polskiego w latach 1864–1915*, Lublin 2011, s. 261–269; A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2012, s. 345–347; M. Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim: Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864–1915)*, Warszawa 2016, s. 52–94; J. Zdrada, *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 2005, s. 527–529; M. Долбилов, *Политика русского дела в Западных губерниях в 1863–1868 гг.*, [w:] *Западные окраины Российской империи*, red. M. Долбилов, А. Миллер, Москва 2007, s. 207–258.

¹¹ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 66, Warszawa 1866.

¹² Gubernia składała się z 8 powiatów: łaskiego, będzińskiego, łódzkiego, piotrkowskiego, brzezińskiego, częstochowskiego, radomszczańskiego (noworadomskiego) oraz rawskiego, a także 11 miast: Piotrkowa, Łodzi, Będzina, Tomaszowa Mazowieckiego, Brzezin, Zgierza, Radomska (zwanego od roku 1867 Noworadomskiem), Pabianic, Częstochowy, Rawy Mazowieckiej i Łasku, M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 44–66; J. Walicki, *Prehistoria województwa łódzkiego: władze i podziały administracyjne w okresie zaborów*, [w:] *Województwo łódzkie: 1919–2009: studia i materiały*, red. K. Badziak, M. Łapa, Łódź 2012, s. 45–60; J. Kukulski, *Sto lat Rosji w Polsce (wybrane problemy)*, Piotrków Trybunalski 1995, s. 195.

¹³ Andrzej Chwalba nazywa ten proces „odpolaczaniem”, A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa 1999, s. 120.

¹⁴ Sprawa ulg dla przybywających z Cesarstwa urzędników także była wielokrotnie omawiana, *vide*: A. Chwalba, *Polacy w służbie...*, s. 101–106; Л.Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше*, Москва 1999, с. 143–144; J. Kozłowski, *Wyżsi urzędnicy gubernialni i powiatowi w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przegląd Historyczny” 1996, t. 87, z. 4, s. 830–831.

wschodniego chrześcijaństwa obligatoryjnie zajęli następujące stanowiska: gubernatorów, wicegubernatorów, naczelników powiatów, naczelników straży ziemskiej, tj. zreformowanej policji, szefów gubernialnych Dyrekcji Szkolnych. Czasami te ważne funkcje, np. naczelnika powiatu, jak pokaże przykład Brzezin, piastowali także ewangelicy pochodzenia niemieckiego.

Uroczyste otwarcie powiatu brzezińskiego oraz pozostałych powiatów guberni piotrkowskiej miało miejsce 1 stycznia 1867 r.¹⁵ W Brzezinach na siedzibę urzędu powiatowego zaadaptowano skasowany przez władze carskie klasztor reformatów, który podzielono na 3 części. Jedną – najmniejszą – pozostawiono wikariuszowi, a w pozostałych pomieszczeniach umieszczono urząd powiatowy, kasę powiatu, areszty – policyjny i śledczy, Magistratu m. Brzeziny, siedzibę burmistrza¹⁶.

Pomysł i koncepcja reformy administracyjnej pojawiły się już w trakcie powstania styczniowego, gdyż jej twórcy chcieli zapobiec podobnym zrywom w przyszłości i zapewnić Królestwu Polskiemu rządu twardej ręki. Dlatego postanowiono, że naczelnikami powiatów zostaną zawodowi wojskowi¹⁷. Chęć mianowania na to stanowisko osób wojskowych wynikała też z prestiżu otaczającego ten zawód, co bierze swój początek jeszcze z czasów Piotra I, za panowania którego osoby z nizin społecznych mogły osiągnąć szczyty zawodowe i dobrobyt właśnie dzięki oddanej służbie wojskowej¹⁸. Pierwszymi naczelnikami powiatu brzezińskiego byli ewangelicy w służbie carskiej – major Eduard von Schultz (1 stycznia 1867–6 stycznia 1868) i major Gienrich Tecner (6 stycznia 1868–28 kwietnia 1868)¹⁹. Należy powiedzieć, że osoby tego wyznania, zwłaszcza te o niemieckim pochodzeniu, były postrzegane przez władze jako oddani i lojalni obywatele²⁰. Dopiero trzeci

¹⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego (dalej: KGP), sygn. 1, cały poszyt. Akta zawierają informacje o przygotowaniach pomieszczeń dla urzędów powiatowych w poszczególnych powiatach guberni piotrkowskiej, raporty o uroczystych ceremoniach otwarcia powiatów 1 stycznia 1867 r. i różne zarządzenia władz gubernialnych w sprawie reformy administracyjnej.

¹⁶ APŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski (dalej: RGP), Wydział Administracyjny (dalej: WA), sygn. 384, cały poszyt; cf. K. Woźniak, *op. cit.*, s. 225.

¹⁷ J. Kozłowski, *Wyżsi urzędnicy gubernialni...*, s. 827. Podczas powstania styczniowego Aleksander II wyraził zdanie, że w godzinę tej próby on i Rosja mogą liczyć tylko na armię i to, że „nie straciliśmy jeszcze Polski (...) zawdzięczamy jedynie naszemu wojsku” (*cit. per. Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego sierpień 1863–maj 1864*, red. S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław 1978, s. 62).

¹⁸ O miejscu i roli armii w społeczeństwie rosyjskim, *vide*: И. Волкова, *Русская армия в русской истории*, Москва 2005; С. Волков, *Русский офицерский корпус*, Москва 1993; Н.Л. Волковский, *История русской армии 1812–1864*, Москва 2003; Р.Ф. Незвецкий, *Лейб-гвардия императорской России*, Москва 2009.

¹⁹ APŁ, KGP, sygn. 694, k. 169; J. Kozłowski, *Wyżsi urzędnicy gubernialni...*, s. 823.

²⁰ Więcej o Niemcach w guberni piotrkowskiej i stosunku do nich władz gubernialnych, *vide*: V. Smorodinov, *Moja służba w Warszawskim Okręgu Naukowym i zdarzenia ze szkolnego życia: wspomnienia pedagoga*, Kielce 2003, s. 42–49. O stosunku do Niemców w Cesarstwie oraz ich wysokiej

i dalej kolejni czynownicy wyznawali wschodnie chrześcijaństwo. Byli to: Wilhelm Szyman (4 czerwca 1868–5 maja 1887)²¹, Walerian Tomilin (13 czerwca 1887–1891)²², Julian Bazilewski (12 września 1891²³–1911)²⁴, Fiodor Sułkowski (1912–1917?)²⁵.

W pierwszych latach po wprowadzeniu reformy naczelnicy powiatu – major Eduard von Schultz i major Gienrich Tecner, a także major Wilhelm Szyman – byli wojskowymi w stanie czynnym, jak tego życzyły sobie władze w Petersburgu. Wilhelm Szyman przybył do Królestwa z Kijowa i 23 grudnia 1865 r. otrzymał nominację na policmajstra m. Łodzi, a następnie został przeniesiony do Brzezin i awansowany na szefa powiatu²⁶. Jednak 28 marca 1872 r. Senat Rządzący przyjął uchwałę zabraniającą mianowania na stanowiska naczelników powiatów oficerów w służbie czynnej²⁷. Walerian Tomilin, który zastąpił Szymana 13 czerwca 1887 r., również był zawodowym oficerem i swoją karierę w administracji Królestwa Polskiego zaczynał w 1866 r. jako porucznik w służbie czynnej. Pierwszą cywilną rangę urzędniczą – radcy kolegiального – otrzymał 5 października 1881 r. już po przejściu do rezerwy. W dniu 5 października 1884 r. Tomilin otrzymał awans na kolejny stopień urzędniczy – radcę stanu, który posiadał także w chwili objęcia posady w Brzezinach²⁸.

Naczelnik powiatu był „najniższym przedstawicielem władz rządowych realizującym na powierzonym mu terenie aktualną politykę władz zwierzchnich”²⁹.

---

pozycji, *vide*: V. Wiernicka, *Prawosławni w Łodzi*, Łódź 2015, s. 30–31 (jako że autorka opublikowała dwie prace pod tym samym tytułem – książkę i rozdział książki – dla ich odróżnienia używamy oznaczenia roku – V.W.); В.М. Кабузан, *Немецкоязычное население в Российской империи и СССР в XVIII–XX веках (1719–1989)*, Москва 2003. Należy podkreślić, że wszystkie rosyjskie cesarsowe, oprócz Marii Fiodorowny, żony Aleksandra III, z domu księżniczki duńskiej, były z pochodzenia Niemkami.

²¹ APL, KGP, sygn. 526, k. 42–44; J. Kozłowski, *Naczelnicy powiatów guberni kieleckiej w latach 1867–1914*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2008, t. 5, s. 186; „Pamiętna Książka Piotrkowskiej Gubernii” (dalej: PK) za rok 1872 (s. 21) podaje, że major Szyman był „wyznania luterńskiego”. Skłaniamy się jednak ku wersji, iż naczelnik powiatu brzezińskiego był wyznawcą wschodniego chrześcijaństwa, ponieważ on sam w sprawozdaniu o „urzędnikach pochodzenia rosyjskiego”, sporządzonego dla Piotrkowskiego Urzędu Gubernialnego z 16 VIII 1868 r., określa siebie jako prawosławnego, APL, KGP, sygn. 526, k. 43.

²² APL, RGP, WA, sygn. 5395, k. 5–6, k. 31–33; PK 1888, s. 14; PK 1889, s. 13–14; PK 1890, s. 13; PK 1891, s. 13–14.

²³ PK 1898, s. 57.

²⁴ APL, RGP, WA, sygn. 5345 nlb; APL, KGP, sygn. 694, k. 169; PK 1893, s. 84–85; PK 1898, s. 57; PK 1899, s. 53; PK 1903, s. 49; PK 1904, s. 42; PK 1906, s. 11; PK 1907, s. 34; PK 1910, s. 35; PK 1911, s. 35.

²⁵ PK 1912, s. 35; PK 1913, s. 40; PK 1914, s. 40.

²⁶ APL, KGP, sygn. 526, k. 43.

²⁷ J. Kozłowski, *Naczelnicy powiatów guberni...*, s. 174.

²⁸ APL, KGP, sygn. 526, k. 43; APL, RGP, WA, sygn. 5345, k. 5–7.

²⁹ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 261.

Do jego obowiązków należało także „czuwanie nad poprawnym i terminowym załatwianiem spraw przez podległy mu urząd powiatowy i urzędy miejskie”³⁰. Naczelnicy powiatu, np. Julian Bazilewski, „z urzędu”³¹ pełnili funkcję szefa powiatowej Rady Opieki Społecznej. Na polecenie gubernatora piotrkowskiego szefowie powiatu wykonywali ściśle tajne zadania natury politycznej. W styczniu 1913 r. naczelnikowi Sułkowskiemu polecono wy badać nastroje ludności przed 50. rocznicą wybuchu powstania styczniowego. Szef powiatu raportował swojemu zwierzchnikowi: „(...) w powierzonym mnie powiecie panuje spokój i ze strony lokalnych mieszkańców nie zaobserwowano żadnych przygotowań do uczczenia 50-tej rocznicy polskiego powstania 1863 roku”³².

Naczelnik przewodniczył posiedzeniom kolegium urzędu powiatowego, które składało się z dwóch jego pomocników (ds. administracyjno-gospodarczych i policyjnych), lekarza powiatowego oraz inżyniera budowlanego. Szef posiadał głos rozstrzygający. Urząd składał się z trzech działów: ogólnego, administracyjno-gospodarczego i wojskowo-policyjnego. Pierwszym kierował sekretarz urzędu, drugim – pomocnik naczelnika ds. administracyjno-gospodarczych i trzecim – pomocnik ds. policyjnych, tj. szef straży ziemskiej³³. Jeśli chodzi o stanowisko pomocnika naczelnika ds. administracyjno-gospodarczych, to mogło być piastowane również przez katolików – urzędnicy cywilni, bo nie istniał żaden wymóg formalny co do wyznania czynownika na tym stanowisku³⁴. Pierwszym prawosławnym pomocnikiem ds. administracyjno-gospodarczych był Wasilij Siergiejew (2 lutego 1868–?)³⁵. W 1886 r. zastępcą naczelnika mianowano Juliana Bazilewskiego (15 lipca 1886–9 września 1887³⁶). Potem to stanowisko piastowali: Iwan Sokołow (10 września 1887–1894?)³⁷, Iwan Ostaszkin (5 lipca 1894–?)³⁸, Władimir Taboriski (1906–?)³⁹.

³⁰ J. Kukulski, *op. cit.*, s. 205.

³¹ PK 1898, s. 189.

³² APŁ, KGP, sygn. 84, k. 24–25.

³³ M. Bandurka, *op. cit.*, s. 53; J. Kukulski, *op. cit.*, s. 205; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 261.

³⁴ „Stanowiska pomocników naczelników powiatów do spraw administracyjnych otrzymali w 1867 r. przede wszystkim cywilni urzędnicy pochodzenia polskiego, jednak w końcu lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych XIX wieku także zajęli je Rosjanie”, J. Kozłowski, *Wyżsi urzędnicy gubernialni...*, s. 830.

³⁵ APŁ, KGP, sygn. 526, k. 43. W „Pamiętność Książki Piotrkowskiej Gubernii” (PK 1872, s. 22; PK 1874, s. 43) znajduje się informacja, że od 1 IV 1867 r. tę funkcję pełnił urzędnik o nazwisku Broniuszyc-Harasimowicz. Domniemyamy, iż do PK wkradł się błąd, bo w raporcie naczelnika Szymańskiego z 2 II 1868 r. widnieje nazwisko Siergiejewa, KGP, sygn. 526, k. 43.

³⁶ APŁ, RGP, WA, sygn. 5345, nlb; PK 1887, s. 15.

³⁷ PK 1889, s. 14; PK 1890, s. 14; PK 1891, s. 13–14; PK 1893, s. 84–85.

³⁸ PK 1898, s. 58; PK 1899, s. 53.

³⁹ PK 1906, s. 11.

W związku z reorganizacją pracy policji, o której będzie mowa w dalszej części, po stłumieniu powstania styczniowego siły policyjne otrzymały nazwę *straż ziemska*. Na jej czele, na szczeblu powiatowym (a także miejskim) stanęli prawosławni naczelnicy⁴⁰. W powiecie brzezińskim byli to kolejno: sztabskapitan Kniaziew (1 stycznia 1867–9 września 1867), rotmistrz Lund (9 września 1867–23 stycznia 1869), porucznik Jakow Laszkowski (23 stycznia 1869–12 marca 1870), sztabskapitan Władimir Wiazowski (12 marca 1870–25 maja 1870), porucznik Jegor Wołkow (25 maja 1870–20 września 1872), podporucznik Konstantin Gawrienko (20 września 1872–27 lutego 1873), Osip (również zwany Iosif) Krotkow (2 kwietnia 1873–15 kwietnia 1878), sztabskapitan Nikołał Schmidt (15 kwietnia 1878–7 lutego 1885), sztabskapitan Wasilij Swiazkin (7 lutego 1885–7 maja 1897), sztabskapitan Siergiej Surowcow (7 maja 1897–1907), sztabskapitan Konstantin Masiutin (1907?–9 marca 1908), sztabskapitan Nikołał Lebedinski (9 marca 1908–1914?)⁴¹.

Prawosławnych zatrudniano także na mniej eksponowanych stanowiskach. Jako sekretarze pracowali: Roman Sakowicz (1 lutego 1888–?) i Michaił Iwanow (1 listopada 1897–?). Kancelistą ds. policyjnych był Ignatij Bronowicki (1 września 1870–?). Urzędnikami ds. pisma (pisarzami) byli: Aleksiej Dołgich (?–?), o którym wiadomo jedynie, że rozpoczął pracę w Królestwie Polskim w maju 1866 r. i znajdował się na stanowisku urzędniczym w Brzezinach 16 września 1868 r. oraz Iwan Akimow (1 stycznia 1899–31 grudnia 1899). Jako archiwiści pracowali: porucznik rezerwy Leonid S (?) Kin (1 kwietnia 1899–?) i Aleksander Winokurow (1 kwietnia 1910–1911?). Sekwestratorzy powiatowi to m.in.: Aleksander Jabłoński (1867–?), Wasilij Wasiljew (1885–1886), Aleksander Fiodorowski (1 lipca 1899–1 kwietnia 1899). W trakcie swojej pracy w Brzezinach dwóch czynowników otrzymało nominacje na inne stanowiska w obrębie urzędu powiatowego. Z dniem 1 kwietnia 1899 r. Aleksander Fiodorowski został kancelistą ds. finansowych. Z kolei Władimir Akimow został mianowany archiwistą-dziennikarzem (31 grudnia 1899–5 stycznia 1900), a następnie – kancelistą ds. finansowych (5 stycznia 1900–1905)⁴².

⁴⁰ O sposobie mianowania oraz kryteriach wysuwanych wobec pierwszych po reformie naczelników nowo utworzonej powiatowej straży ziemskiej, *vide*: APŁ, KGP, sygn. 6, cały poszyt.

⁴¹ APŁ, KGP, sygn. 694, k. 169–170; APŁ, KGP, sygn. 6, k. 21, k. 24, k. 47, k. 75; APŁ, RGP, WA, sygn. 5255, k. 27; PK 1872, s. 23; PK 1877, s. 10–11; PK 1880, s. 10; PK 1882, s. 10; PK 1885, s. 10; PK 1887, s. 15–16; PK 1888, s. 13–14; PK 1889, s. 13–14; PK 1890, s. 13–14; PK 1891, s. 13–14; PK 1893, s. 84–85; PK 1898, s. 57; PK 1899, s. 53; PK 1903, s. 49; PK 1904, s. 42; PK 1906, s. 11; PK 1907, s. 34; PK 1910, s. 35; PK 1912, s. 35; PK 1913, s. 40; PK 1914, s. 40.

⁴² APŁ, RGP, WA, sygn. 6129, k. 1, k. 3, k. 5; APŁ, KGP, sygn. 526, k. 42; PK 1872, s. 23; PK 1885, s. 10; PK 1886, s. 13; PK 1889, s. 14; PK 189, s. 13–14; PK 1891, s. 13–14; PK 1898, s. 53; PK 1903, s. 49; PK 1904, s. 43; PK 1910, s. 35; PK 1911, s. 35.

Po 1867 r. na najniższym szczeblu w hierarchii urzędniczej znajdowały się Magistraty, które „utraciły bezpośrednią kontrolę i wpływ na sprawy oświatowe, szpitalnictwo, dobroczynność i policję. Do magistratów należało wyłącznie: zarządzanie miejskimi opłatami i powinnościami w naturze, administrowanie majątkiem miasta, urządzenie i utrzymywanie ulic, oświetlenia i kanalizacji miejskiej, nadzór nad prawidłowym prowadzeniem handlu”⁴³. Magistrat „zajmujący się sprawami życia codziennego i będący jednym z najbardziej apolitycznych urzędów”⁴⁴ miał charakter zdecydowanie „polski”, prawie wszyscy jego pracownicy byli Polakami i katolikami. Prawosławni niechętnie zajmowali te stanowiska ze względu na jego mały prestiż i wąskie kompetencje⁴⁵, np. Magistrat mógł podejmować decyzje o wydatkach na kwotę nie wyższą niż 150 rubli. Inwestycje opiewające na większą sumę zatwierdzali naczelnik powiatu lub gubernator⁴⁶.

Pierwszym prawosławnym burmistrzem Brzezin był Aleksander Szczerbin (1865–?), nie jest jasne, kiedy zakończył swoje urzędowanie, ale na pewno przebywał na tym stanowisku 30 kwietnia 1867 r., bo w tym dniu wysłał skargę na zachowanie wojskowego naczelnika powiatu nazwiskiem Włodkowicz⁴⁷. „Pamiętna Książka Petrokowskiej Gubernii” na lata 1872, 1877, 1878, 1898, 1903, 1910, 1911, 1912, 1913 podaje, że wszyscy urzędnicy Magistratu byli katolikami⁴⁸. Prawosławnymi burmistrzami zostali: Wieniedikt Krzyżanowski (15 marca 1873–1876?), Andriej Aleksiejew (1 sierpnia 1878–15 czerwca 1891), Konstantin Michajłow (15 czerwca 1891–1 kwietnia 1899?), Aleksander Gussakowski (mianowany 24 marca 1899, ale pełnienie obowiązków rozpoczął 1 kwietnia 1899–5 października 1902), Fiodor Szynekiewicz (1 marca 1903–1905?)⁴⁹. W Magistracie znalazło

⁴³ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 267.

⁴⁴ V. Wiernicka, *Prawosławni w Łodzi...*, 2015, s. 94.

⁴⁵ Można stwierdzić, że Rosjanin jako prezydent lub burmistrz miasta był wyjątkiem, a nie regułą, *vide*: G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 265–269. Na przykład Łódź nigdy nie miała prawosławnego prezydenta, *vide*: M. Jaskulski, *Władze administracyjne Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2001; P. Waingertner, J. Podolska, *Prezydenci miasta Łodzi*, Łódź 2008; P. Samuś, *Życie polityczno-społeczne. Między powstaniem a rewolucją (1865–1904)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. 1, *Do 1918 roku*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Łódź 1980, s. 380–403. W 1903 r. w Łodzi rozpoczął swoje urzędowanie prawosławny pomocnik prezydenta Władysława Pieńkowskiego – Iosif Andriejew, V. Wiernicka, *Prawosławni w Łodzi...*, 2015, s. 97–98.

⁴⁶ M. Jaskulski, *op. cit.*, s. 57.

⁴⁷ APŁ, KGP, sygn. 2, k. 30.

⁴⁸ PK 1872, s. 38; PK 1877, s. 18; PK 1878, s. 18; PK 1903, s. 69; PK 1910, s. 53; PK 1911, s. 53; PK 1912, s. 53; PK 1913, s. 63.

⁴⁹ PK 1874, s. 59; APŁ, RGP, WA, sygn. 4367, k. 232; PK 1880, s. 18; PK 1882, s. 22; PK 1884, s. 23; PK 1885, s. 21; PK 1886, s. 21; PK 1887, s. 32; PK 1888, s. 28; PK 1891, s. 30; PK 1893, s. 73; PK 1898, s. 73–74; APŁ, KGP, sygn. 6181, k. 85–86; PK 1904, s. 71.

pracę także kilku niższych rangą czynowników. Sekretarzami byli: w 1893 r. Konstantin Sałganin⁵⁰ i Aleksiej Epsztejn (lata 1906 i 1907)⁵¹.

W pierwszych latach po stłumieniu powstania styczniowego czynownikami zostawali mężczyźni biorący udział w wydarzeniach z lat 1863–1864. Pomocnik naczelnika powiatu ds. administracyjno-gospodarczych Wasilij Siergiejew, „przybył [do Królestwa Polskiego – V.W.] wraz z pułkiem”⁵² podczas powstania. Naczelnika powiatu Waleriana Tomilina i burmistrza Andrieja Aleksiejewa odznaczono „brązowym medalem” za udział w tłumieniu powstania styczniowego⁵³.

W kolejnych dekadach obserwujemy, że w urzędzie powiatowym i Magistracie zaczęli pojawiać się urzędnicy posiadający doświadczenie w pracach różnych instytucji na terenie Królestwa Polskiego. W 1866 r., jeszcze przed reformą administracyjną, Walerian Tomilin był naczelnikiem powiatu górnokalwaryjskiego; od 13 sierpnia 1879 do 16 grudnia 1884 był szefem powiatu jędrzejowskiego w guberni kieleckiej, potem kierował powiatu kalwaryjskim (16 grudnia 1884–13 czerwca 1887)⁵⁴. Z kolei Andriej Dymow, kancelista w urzędzie powiatowym w latach 1905–1912, przed przyjazdem do Brzezin, był ponadetatowym urzędnikiem ds. pisma w piotrkowskim Urzędzie Gubernialnym, a potem urzędnikiem Magistratu m. Tomaszowa Mazowieckiego⁵⁵.

Dla niektórych czynowników praca w urzędzie powiatowym stała się „trampoliną” do dalszej kariery. Szef straży ziemskiej, porucznik Nikołaj Szmidt, awansował najpierw do stopnia sztabkapitana, a potem kapitana; po siedmiu latach w Brzezinach został on naczelnikiem powiatu noworadomskiego⁵⁶. Julian Bazilewski pracował jako pomocnik naczelnika ds. administracyjno-gospodarczych (15 lipca 1886–9 września 1887), po czym przeniesiono go na identyczne stanowisko do powiatu częstochowskiego, skąd wrócił po 4 latach ponownie do Brzezin, by stanąć na czele powiatu i spędzić w tej roli 20 lat⁵⁷. Burmistrz Andriej Aleksiejew zaczął od 15 czerwca 1891 r. pełnić tę samą funkcję w Rawie Mazowieckiej⁵⁸. Szefowie straży ziemskiej kapitan Osip (Iosif) Krotkow i Swiazkin zostali – oczywiście w różnych okresach – przeniesieni na takie samo stanowisko do Pabianic⁵⁹.

⁵⁰ PK 1893, s. 32.

⁵¹ PK 1906, s. 29; PK 1907, s. 51.

⁵² APŁ, KGP, sygn. 526, k. 43.

⁵³ APŁ, RGP, WA, sygn. 5395, k. 7; APŁ, KGK, sygn. 4367, k. 260.

⁵⁴ APŁ, RGP, WA, sygn. 5395, k. 5–7; J. Kozłowski, *Naczelnicy powiatów guberni...*, s. 186.

⁵⁵ APŁ, RGP, WA, sygn. 7477, nlb.

⁵⁶ APŁ, RGP, WA, sygn. 5255, k. 20–21, k. 27.

⁵⁷ APŁ, RGP, WA, sygn. 5345, nlb. Ciekawostką jest, że Bazilewski nie wrócił do Cesarstwa, a zamieszkał w Warszawie.

⁵⁸ APŁ, KGP, sygn. 4367, k. 263–264.

⁵⁹ APŁ, Naczelnik straży ziemskiej m. Pabianic, sygn. 64, k. 73; PK 1904, s. 46.

Analiza materiałów źródłowych różnej proweniencji pozwala stwierdzić na przykładzie Brzezin, że depolonizacja urzędów Królestwa Polskiego nie udała się albo osiągnęła tylko połowiczny sukces, mimo bardzo ambitnych planów władz zaborczych. W 1886 r. na 13 pracowników urzędu powiatowego w Brzezinach było tylko dwóch prawosławnych, w 1887 r. – trzech na 13, w 1890 r. – również trzech na 13, w 1911 r. – także trzech na 13 urzędników. Najwięcej prawosławnych było w 1898 r. – pięciu na 13 zatrudnionych w tym urzędzie⁶⁰. Jak to zostało ukazane, Magistrat m. Brzezin był jeszcze bardziej „polski”, a więc teza S. Kieniewicza, że „nowy aparat urzędniczy obsadzili niemal bez wyjątku przysłani z Cesarstwa Rosjanie”⁶¹ nie wydaje się być słuszna. „Rosjanie nie osiągnęły liczebnej przewagi nad Polakami”⁶², bo według danych spisu powszechnego z 1897 r. Polacy zajmowali 58% stanowisk w administracji, policji i sądownictwie, a prawosławni – 37%. W niektórych powiatach guberni piotrkowskiej np. w noworadomskim katolicy stanowili aż 80% korpusu urzędniczego⁶³. Trzeba jednak oddać, że katolicy zajmowali jednak niższe stanowiska w tejże administracji, gdyż te najistotniejsze z punktu widzenia wykonywanej władzy powiatowej zajmowali prawosławni i „rosyjscy” ewangelicy, czyli tzw. Bałtowie w służbie carskiej.

Jeśli chodzi o stacjonujące w mieście wojsko rosyjskie, to w odróżnieniu od innych miast powiatowych, Brzeziny nie były miejscem pobytu wielu jednostek. Wiadomo jedynie, że w 1877 r. rozlokowano w mieście 4 roty 32 Kremenczuckiego pułku piechoty⁶⁴. Ale dużą grupę wyznawców prawosławia stanowili strażnicy ziemscy, którzy pojawili się na ziemiach polskich wskutek reformy policji, przeprowadzonej po tym, jak wielu policjantów Polaków otwarcie lub po cichu sprzyjało powstańcom styczniowym⁶⁵. Miała to być formacja czysto rosyjska, ale w praktyce służyli w niej także ewangelicy i katolicy, choć stanowili oni zdecydowaną mniejszość⁶⁶. W Brzezinach, przynajmniej w 1898 r., wszyscy strażnicy – 25 osób na czele z oberoficerem – wyznawali prawosławie, co było ewenementem w guberni

⁶⁰ PK 1886, s. 15–16; PK 1887, s. 13–14; PK 1890, s. 13–14; PK 1898, s. 57–58.

⁶¹ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 2002, s. 293.

⁶² A. Chwalba, *Historia Polski...*, s. 347.

⁶³ K. Vladimirov, *The World of Provincial Bureaucracy in late 19th and 20th Century in Russian Poland*. Edwin Mellen Press 2004, s. 77; A. Chwalba, *Polacy na służbie...*, s. 128–129; M. Долбилов, *Западные окраины в последней трети XIX века*, [w:] *Западные окраины Российской империи*, ред. М. Долбилов, А. Миллер, Москва 2007, c. 265–282.

⁶⁴ PK 1877, s. 12.

⁶⁵ J. Kozłowski, *Straż ziemiska w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przegląd Historyczny” 2000, t. 91, s. 519–534; M. Bandurka, *op. cit.*, s. 53; V. Wiernicka, *Prawosławni w Łodzi...*, 2017, s. 154–155.

⁶⁶ Cf. APŁ, Zarząd Powiatowy Sieradzki, sygn. 10; APŁ, KGP, sygn. 1928; APŁ, KGP, sygn. 1973; APŁ, KGP, sygn. 1971, całe poszyty.

piotrkowskiej⁶⁷. Funkcjonariuszami tej formacji zostawali głównie podoficerowie i szeregowi rezerwy.

Chętni do podjęcia pracy w tej formacji zwracali się z podaniem do naczelnika powiatu, który przekazywał ich prośbę gubernatorowi piotrkowskiemu podejmującemu ostateczną decyzję w sprawie każdego kandydata. Ale zanim sprawa trafiała na biurko szefa guberni, władze powiatowe sprawdzały sytuację kandydującego, m.in. jego stosunek do służby wojskowej, umiejętność czytania i pisanie, stan cywilny. Jednym z największych atutów aspirującego było jego prawosławne wyznanie, choć – jak już zostało odnotowane – w tej formacji służyli też pojedynczy katolicy i ewangelicy. Zasięgano opinii władz gminy, gdzie na stałe mieszkał mężczyzna, lub obecnego czy byłego szefa. Tak podoficer Nikołaj Matwiejczuk, który wcześniej pracował w warszawskiej policji, był – zdaniem tamtejszego policmajstra – „pilnym funkcjonariuszem”. Władze guberni grodzieńskiej, z której pochodził, pisały o jego „dobrym zachowaniu i trzeźwości”⁶⁸. Również Michaił Pradiuszyk, starszy podoficer pochodzący z guberni grodzieńskiej, był w swoich ojczystych stronach znany z „przyzwoitego zachowania” i „posiadał zdolność do pracy w straży ziemskiej”⁶⁹.

Wyróżniający się funkcjonariusze mogli liczyć na nagrody. Zdaniem naczelnika powiatu, podwyżka wynagrodzenia należała się strażnikowi Mawrikijowi Migule za jego „przykładne zachowanie i staranność”⁷⁰. Na wyższą pensję „zasługiwali”⁷¹ też Gałaktion Kluczuk i Anton Mojsiuk. Z kolei Isidor Łukasze-wicz, w przeszłości wojskowy z 2. Rezerwowej Brygady Artylerii, po 5 latach pracy w straży otrzymał medal z napisem „Za nienaganną służbę”. Jakowowi Dubrowskiemu i Aleksandrowi Bałaszewowi wręczono medale z napisem „Za staranność”. Z kolei dopuszczający się „wykroczenia służbowego”⁷² funkcjonariusze musieli ponieść konsekwencje swojego działania. Tytułem przykładu Kirył Adamowicz został skazany na karę grzywny w wysokości 5 rubli, natomiast nagane otrzymał Fiodor Jewtiuchin.

Z biegiem czasu w mieście zwiększała się ilość prawosławnych mieszkańców, z których większość stanowiły osoby mieszkające tutaj czasowo. W roku 1893 Brzeziny na stałe zamieszkiwało zaledwie 7 osób tego wyznania, choć rzeczywista liczba przebywających tutaj wyznawców wschodniego chrześcijaństwa była większa, a to dlatego, że zdecydowana większość z nich nie była wpisana do ksiąg

⁶⁷ PK 1898, s. 90–91.

⁶⁸ APŁ, KGP, sygn. 1971, k. 23–24.

⁶⁹ APŁ, KGP, sygn. 2018, k. 39–40.

⁷⁰ APŁ, KGP, sygn. 2018, k. 1.

⁷¹ APŁ, KGP, sygn. 1971, k. 5, k. 11.

⁷² APŁ, KGP, sygn. 2018, k. 5–6.

ludności stałej miasta. W latach 1909 i 1914 mieszkało w mieście 120 prawosławnych, co stanowiło odpowiednio 0,8% i 0,7% mieszkańców. Nie wiadomo jednak, czy ta liczba zawiera wyłącznie mieszkańców stałych czy także wliczani byli do niej mieszkańcy niestali⁷³. Ale nawet jeśli na przełomie lat 80. i 90. XIX w. w Brzezinach mieszkało mniej niż 100 prawosławnych, władze nie mogły urządzić cerkwi, która mieściłaby mniej niż 200 wiernych, gdyż nie zezwalały na to zarządzenia wydane przez Ministra Spraw Wewnętrznych Timaszewa⁷⁴.

Potrzeba posiadania świątyni z prawdziwego zdarzenia wydawała się coraz bardziej nagląca. Po pierwsze, w Brzezinach nabożeństwa odbywały się jedynie w okresie Wielkiego Postu (liturgie odprawiano w prywatnych mieszkaniach). Po drugie, aby uczestniczyć w nabożeństwach, lokalni prawosławni musieli jechać do Łodzi lub Piotrkowa. Po trzecie, Brzeziny były stolicą powiatu, więc cerkiew musiała pojawić się tam ze względów prestiżowych.

W roku 1888 naczelnik powiatu Walerian Tomilin postanowił założyć tzw. domową cerkiew w budynku urzędu. Od chwili pojawienia się tego pomysłu do jego realizacji minął zaledwie rok. Było to ekspresowe tempo w porównaniu z innymi miejscowościami Królestwa, gdzie wierni latami gromadzili pieniądze na ten cel⁷⁵. Szybkie pojawienie się kaplicy brzezinianie zawdzięczali temu, iż naczelnik Tomilin urządził ją na środki własne, uprzednio otrzymawszy błogosławieństwo arcybiskupa chełmsko-warszawskiego Leoncjusza.

Kaplica p.w. Tichona Zadońskiego na 150–200 osób miała upamiętnić cudowne ocalenie Aleksandra III i jego rodziny w katastrofie w Borkach pod Charkowem 17 października 1888 r. Znalazł się w niej jednorzędowy ikonostas. Nad carskimi wrotami umieszczono ikonę Tajnej Wieczerzy. Po prawej od obrazu Zbawiciela – ikonę św. proroka Ozeasza; po lewej od obrazu Matki Boskiej – ikonę

⁷³ APŁ, KGP, sygn. 2798a, k. 12–13; K. Woźniak, *Brzeziny w czasach zaborów...*, s. 224.

⁷⁴ „Chołmsko-Warszawskij Eparchialnyj Wiestnik” 5/1877, s. 2–7 (dalej: ChWew). Literatura na temat Cerkwi prawosławnej w Królestwie Polskim jest obszerna. *Vide m.in.*: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005; idem, *Kościół prawosławny na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (1596–1918)*, [w:] *Prawosławie: światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, Lublin 1999, s. 473–548; I. Rosińska, *Prawosławie: uwarunkowania historyczne, prawne i organizacyjne działalności Kościoła prawosławnego w Polsce*, Warszawa 2016. O związkach pomiędzy architekturą cerkiewną a ideologią i polityką *vide*: P. Paszkiewicz, *Pod berłem Romanów: sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915*, Warszawa 1991; idem, *W służbie Imperium Rosyjskiego, 1721–1917: funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami*, Warszawa 1999; P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004; P. Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków 2003.

⁷⁵ *Cf.* o kaplicy prawosławnej w Łęczycy, APŁ, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego, sygn. 430; o kaplicy w Radomsku, APŁ, RGP, Wydż. Wojskowo-Policyjny, sygn. 9574; o cerkwi w Tomaszowie Mazowieckim, APŁ, RGP, WA, sygn. 2134.

Tichona Zadonskiego⁷⁶. Wyświęcenie cerkwi odbyło się 16 lutego 1889 r., ale już dzień wcześniej z Warszawy do miasta przybył ksiądz dziekan Konstanty Ryszkow, były proboszcz parafii p.w. Wszystkich Świętych w Piotrkowie Trybunalskim. Do Brzezin przyjechali proboszcz łódzkiej cerkwi p.w. św. Aleksandra Newskiego Jan Juchnowski i kapelan 31. Aleksopolskiego Pułku Piechoty Wasilij Kudriawcew. Po przybyciu duchownych wyświęcono dzwon i krzyż, ten ostatni został umieszczony na kopule. O godz. 18 rozpoczęło się całonocne czuwanie⁷⁷. Konsekracja cerkwi miała miejsce następnego dnia o godz. 9 rano. Dokonali jej ksiądz dziekan Ryszkow, proboszcz Juchnowski i kapelan Wasilij Kudriawcew. Następnie odprawiono pierwszą liturgię świętą, podczas której śpiewał chór składający się z trzech psalmistów, burmistrza Andrieja Aleksiejewa oraz dwóch córek naczelnika powiatu⁷⁸.

Cerkiew w Brzezinach była świątynią filialną dla Soboru p.w. Wszystkich Świętych w Piotrkowie Trybunalskim, dlatego liturgię świętą odprawiali tam piotrkowscy duchowni. W ciągu miesiąca w cerkwi p.w. Tichona Zadońskiego odbywały się cztery nabożeństwa: dwa całonocne czuwania o godz. 18 i dwie liturgie, rozpoczynające się o 10 rano⁷⁹. Funkcję starosty pełnił wówczas naczelnik powiatu Fiodor Sułkowski⁸⁰.

Niniejszy tekst nie rości sobie pretensji do wyczerpania tematu. Stanowi jedynie ważny przyczynek dla przybliżenia społeczności prawosławnej zamieszkującej jedno z miast powiatowych guberni piotrkowskiej. Skupiono się przede wszystkim na wskazaniu wyznawców prawosławia pełniących urzędy administracyjne w tym mieście w pięćdziesięciolecie pomiędzy klęską powstania styczniowego a wybuchem Wielkiej Wojny. Cały szereg problemów związanych z ich życiem codziennym i prywatnym w tym miasteczku i rolę jaką w nim odgrywali, czeka jeszcze na dalsze źródłowe eksploracje. Jest to więc pierwszy szkic do portretu prawosławnej społeczności zamieszkującej Brzeziny.

---

⁷⁶ O ikonach w cerkwi prawosławnej m.in. *vide*: P. Evdokimov, *Prawosławie*, Warszawa 2004, s. 231–254; K. Weitzman, *Pochodzenie i znaczenie ikon*, [w:] *Prawosławie: światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, Lublin 1999, s. 301–310. O symbolicznym znaczeniu prawosławnych świątyni *vide*: Т. Еремина, *Русский православный храм: история, символика, предания*, Москва 2002; H. Paprocki, *Kolory prawosławia: Polska*, Warszawa 2011.

⁷⁷ ChWEW 1889, s. 510.

⁷⁸ W cerkwi nie używa się żadnych instrumentów muzycznych, ponieważ prawosławni uważają głos ludzki za doskonałe dzieło Boga i dlatego mogący słać Pana bez pomocy instrumentów.

⁷⁹ *Отчет о состоянии Брезинской церкви. 1913 год* (w zbiorach parafii p.w. Św. Aleksandra Newskiego w Łodzi).

⁸⁰ Więcej o funkcji starosty *vide*: V. Wiernicka, *Prawosławni w Łodzi...*, 2015, s. 144.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Państwowe w Łodzi

Kancelaria Gubernatora Kaliskiego, sygn. 430.

Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego, sygn. 1, 2, 6, 84, 526, 694, 1928, 1971, 1973, 2018, 2798a.

Naczelnik straży ziemskiej m. Pabianic, sygn. 64.

Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Administracyjny, sygn. 384, 2134, 4367, 5255, 5345, 5395, 6129, 7477.

Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Wojskowo-Policyjny, sygn. 9574.

Zarząd Powiatowy Sieradzki, sygn. 10.

Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Oddział w Tomaszowie Mazowieckim

Akta miasta Tomaszowa, sygn. 420.

Archiwum Parafii p.w. Św. Aleksandra Newskiego w Łodzi

Otčet o sostoânii Brezinskoj cerkvi. 1913 god.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

„Chołmsko-Warszawskij Eparchialnyj Wiestnik” 1877, 1889.

„Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 66, Warszawa 1866.

Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego sierpień 1863–maj 1864, red. S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław 1978.

„Pamjatnyje Kniżki Petrokowskoj Gubernii” 1872–1914.

Smorodinov V., *Moja służba w Warszawskim Okregu Naukowym i zdarzenia ze szkolnego życia: wspomnienia pedagoga*, Kielce 2003.

OPRACOWANIA

Bandurka M., *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995.

Chwalba A., *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2012.

Chwalba A., *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa 1999.

Cynalewska-Kuczma P., *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004.

Dolbilov M., *Politika ruskogo dela v Zapadnyh guberniâh v 1863–1868 gg.*, [v:] *Zapadnye okrainy Rossijskoj imperii*, red. M. Dolbilov, A. Miller, Moskwa 2007, s. 207–258.

Dolbilov M., *Zapadnye okrainy v poslednej treti XIX veka*, [v:] *Zapadnye okrainy Rossijskoj imperii*, red. M. Dolbilov, A. Miller, Moskwa 2007, s. 265–282.

Eremina T., *Russkij pravoslavnyj hram: istoriâ, simbolika, predaniâ*, Moskwa 2002.

- Evdokimov P., *Prawosławie*, Warszawa 2004.
- Gawryszczak A., *Spółeczności małomiasteczkowe w guberni piotrkowskiej w latach 1870–1914*, Łódź 2016 [praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dra hab. Jarosława Kity na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego].
- Głowacka M., *Cerkiew prawosławna w Piotrkowie Trybunalskim*, [w:] *Badania nad dziejami regionu piotrkowskiego*, z. 7, Piotrków Tryb. 2008, s. 17–26.
- Gorizontov L.E., *Paradoksy imperskiej politiki: Polaki v Rossii i russkie v Polże*, Moskva 1999.
- Jaskulski M., *Władze administracyjne Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2001.
- Kabuzan B.M., *Nemeckożyčnoe naselenie v Rossijskoj imperii i SSSR v XVIII–XX vekah (1719–1989)*, Moskva 2003.
- Kieniewicz S., *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 2002.
- Kobalczyk A., *Była cerkiew? Śladami historii*, „Tomaszowski Informator Tygodniowy”, 16 III 2012, nr 11 (1130).
- Kozłowski J., *Naczelnicy powiatów guberni kieleckiej w latach 1867–1914*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2008, t. 5, s. 165–188. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2007.07060876>
- Kozłowski J., *Straż ziemska w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przegląd Historyczny” 2000, t. 91, s. 519–534.
- Kozłowski J., *Wyżsi urzędnicy gubernialni i powiatowi w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przegląd Historyczny” 1996, t. 87, z. 4, s. 819–841.
- Krasny P., *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków 2003.
- Kukulski J., *Sto lat Rosji w Polsce (wybrane problemy)*, Piotrków Trybunalski 1995.
- Kulik M., *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815–1856*, Warszawa 2019.
- Łapa M., *Kościół prawosławny w Łodzi do wybuchu I wojny światowej*, [w:] *Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1914 roku*, red. K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, Łódź 2014, s. 257–283.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (1596–1918)*, [w:] *Prawosławie: światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, Lublin 1999, s. 473–548.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Nezveckij R.F., *Lejb-gvardiâ imperatorskoj Rossii*, Moskva 2009.
- Paprocki H., *Kolory prawosławia: Polska*, Warszawa 2011.
- Paszkwicz P., *Pod berłem Romanów: sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915*, Warszawa 1991.
- Paszkwicz P., *W służbie Imperium Rosyjskiego, 1721–1917: funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami*, Warszawa 1999.
- Pisarkiewicz M., *Cerkiew prawosławna*, „Ziemia Łęczycka”, 6 VII 1990, nr 6/611.
- Pisarkiewicz M., *Cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy*, „Posłaniec Bernardyński” 2002, nr 1.
- Podolska J., Jagiełło M., *Spacerownik: rosyjskimi śladami po województwie łódzkim*, Łódź 2012.
- Rolf M., *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim: Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864–1915)*, Warszawa 2016.
- Romańczuk S., *Prawosławni w Łodzi*, „Między Wschodem a Zachodem” 2010, t. 2, s. 133–136.
- Rosińska I., *Prawosławie: uwarunkowania historyczne, prawne i organizacyjne działalności Kościoła prawosławnego w Polsce*, Warszawa 2016.

- Samuś P., *Życie polityczno-społeczne. Między powstaniem a rewolucją (1865–1904)*, [w:] Łódź. *Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. 1, *Do 1918 roku*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Łódź 1980, s. 380–403.
- Smyk G., *Administracja publiczna Królestwa Polskiego w latach 1864–1915*, Lublin 2011.
- Smyk G., *Zasady funkcjonowania rosyjskiego modelu biurokratycznego w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, „*Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*” 2009, t. 6, cz. 2, s. 407–414.
- Sokoł K., Sosna A., *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce 1815–1915*, Moskwa 2003.
- Stefański K., *Architektura sakralna Łodzi w latach 1860–1914*, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia*” 1988, t. 32, z. 2, s. 141–169.
- Vladimirov K., *The World of Provincial Bureaucracy in late 19th and 20th Century in Russian Poland*, Edwin Mellen Press 2004.
- Volkov S., *Russkij oficerskij korpus*, Moskwa 1993.
- Volkova I., *Russkaâ armia v russkoj istorii*, Moskwa 2005.
- Volkovskij N.L., *Istoriâ russkoj armii 1812–1864*, Moskwa 2003.
- Waingertner P., Podolska J., *Prezydenci miasta Łodzi*, Łódź 2008.
- Walicki J., *Prehistoria województwa łódzkiego: władze i podziały administracyjne w okresie zaborów*, [w:] *Województwo łódzkie: 1919–2009: studia i materiały*, red. K. Badziak, M. Łapa, Łódź 2012, s. 45–60.
- Weitzman K., *Pochodzenie i znaczenie ikon*, [w:] *Prawosławie: światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, Lublin 1999, s. 301–310.
- Wiernicka V., *Cerkiew garnizonowa*, „*Przegląd Prawosławny*” 2015, nr 5 (359).
- Wiernicka V., *O cerkwi św. Olgi*, „*Przegląd Prawosławny*” 2015, nr 2 (356).
- Wiernicka V., *Prawosławni w Łodzi*, Łódź 2015.
- Wiernicka V., *Prawosławni w Łodzi*, [w:] *Na wspólnym podwórku. Łódzki tygiel kultur i wyznań*, red. A. Walaszczyk, Łódź 2017, s. 150–175. <https://doi.org/10.1007/s15011-017-1248-5>
- Woźniak K., *Brzeziny w czasach zaborów 1795–1918*, [w:] *Brzeziny: dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Badziak, Brzeziny 1997.
- Zdrada J., *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 2005.
- Zdyb M., *Kaplica grobowa rodziny Tollów jako przykład prawosławnego dziedzictwa w województwie łódzkim*, „*Biuletyn Uniejowski*” 2017, t. 6, s. 225–236. <https://doi.org/10.18778/2299-8403.06.14>
- Zubowski P., *Cerkiew Przenajświętszej Bogarodzicy Maryi w Wieluniu: losy świątyni na tle losów innych cerkwi prawosławnych w okolicach Wielunia w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „*Rocznik Wieluński*” 2014, t. 14, s. 277–288.
- Zubowski P., *Cerkwie prawosławne Łodzi i regionu łódzkiego w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939)*, Białystok 2014.

NETOGRAFIA

https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol?p_p_id=Zespol&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&_Zespol_javax.portlet.action=zmienWidok&_Zespol_nameofjsp=jednostki&_Zespol_id_zespolu=72024 (dostęp: 31.05.2020).

NOTKA O AUTORCE

Dr Violetta Wiernicka – doktorat pt. *Romantic Tale in the United States and Russia (1820–1850). A Study in Context, Motifs and Techniques* obroniła w 2016 r., na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego, badaczka niezależna.

Zainteresowania naukowe: prawosławni i Rosjanie w Polsce, Cerkiew prawosławna na ziemiach polskich, szczególnie w okresie 1867–1915, stosunki polsko-rosyjskie w dobie zaborów. Autorka książek: m.in. *Rosjanie w Polsce* (2015), *Prawosławni w Łodzi* (2015), *Sekrety rosyjskich kolei* (2019), *Polki, które rządziły Kremlem* (2018), *Polacy, którzy zadziwili Rosję* (2020).

violettawiernicka@gmail.com